

El dibuixant Francesc Sardà i Ladico (Barcelona, 1877-1912)

Glòria Escala Romeu
 Doctora en Història de l'Art
 escalaromeu@hotmail.com

RESUM

A l'ombra de les primeres figures que va produir el modernisme artístic català, en van existir d'altres que, tot i no ser tan destacades, van participar també de les inquietuts d'aquell moment esplendorós de la història de l'art al nostre país. Francesc Sardà i Ladico fou un d'aquests artistes. Triomfà com a dibuixant i com a il·lustrador, tot i que també conreà la pintura a l'oli i sobretot el gènere del retrat. Els seus treballs foren molt ben valorats en una exposició individual que realitzà a la Sala Parés l'any 1904, i els seus dibuixos —realistes i d'alta qualitat tècnica— van tenir una àmplia presència en moltes revistes de l'època. Col·laborà a *Quatre Gats*, *Hispania*, *Joventut*, *Il·lustració Llevantina*, *Catalunya Artística*, *Hojas Selectas* i *La Campana Catalana*. També, i de manera habitual, en revistes tan importants com ara *L'Esquella de la Torratxa*, *La Il·lustració Catalana* o *La Il·lustración Artística*, on compartí protagonisme amb els millors il·lustradors del moment. Però una mort prematura —quan només tenia trenta-cinc anys— va estroncar la seva reeixida carrera de dibuixant, que amb els anys s'anà oblidant i que ha conduït a l'actual desconeixement de la seva obra. L'estil dels seus dibuixos és proper al de Ramon Casas i sovint recorda Mas i Fondevila, cosa que ha conduït de vegades a greus errors d'autoria.

Paraules clau:
 modernisme, dibuix, revistes il·lustrades.

ABSTRACT

The drawer Francesc Sardà Ladico (Barcelona, 1877-1912)

Under the best known artists produced by the Catalan Modernism movement, there were some others not so well known who played an important role in one of the most important decades of the art history of the Catalan country. Francesc Sardà Ladico was one of them. He succeeded as a drawer and illustrator, although he also worked the oil and specially the portrait disciplines. His works were very well appraised in a individual exhibition in the «Sala Parés» on 1904, and his drawings —realistic and performed in a high quality technique— were very popular in many of the magazines of his time. Some of this magazines were *Quatre Gats*, *Hispania*, *Joventut*, *Il·lustració Llevantina*, *Catalunya Artística*, *Hojas Selectas* and *La Campana Catalana*. Also in a permanent way, he worked in so important magazines such as *La Esquella de la Torratxa*, *Il·lustració Catalana* and *La Il·lustración Artística*, where he was considered amongst the best illustrators in his time. However an early death —when he only was 35— finished his successful career as a drawer, in such a way that his work had become forgotten until nowadays, when there is not many knowledge about it. The style of his drawings is closed to the one of Ramón Casas and often looks like the ones of Mas Fondevila, facts that in some occasions have caused serious authorial errors.

Keywords:
 Modernism art, drawing, illustrated magazines.

1. Tot i que autors com ara Ràfols, Fontbona o Trenc l'han recollit i valorat. Ràfols, en el seu Diccionario de Artistas de Cataluña, Valencia y Baleares (volum iv, Barcelona; Bilbao, 1980, p. 1150), li dedica unes quantes ratlles; Fontbona no l'oblida a La crisi del modernisme artístic (Barcelona, 1975) ni a «La ilustración gráfica. Las técnicas fotomecánicas» (Summa Artis. Historia general del Arte. El grabado en España (siglos XIX-XX), volum xxxii, Madrid, 1988, p. 507), i Trenc també hi fa referència a Les arts gràfiques a l'època modernista a Barcelona (Barcelona, 1977). Darrerament, he parlat de la seva obra i de la seva personalitat a «Joves valors frustrats» (El Modernisme, volum iii, Barcelona, 2002, p. 287) i a «La il·lustració tradicional» (El Modernisme, volum v, 2004, p. 158).

El període anomenat *modernisme* produí a Catalunya artistes tan importants com Ramon Casas, Santiago Rusiñol, Alexandre de Riquer o Josep Llimona. Després, artistes de la transcendència de Mir, Nonell o Anglada Camarasa van encapçalar la superació del modernisme amb aportacions excepcionals. Però a part d'aquestes personalitats més destacades, durant els anys del tombant del segle XIX i principis del XX, molts més autors van participar del panorama artístic català, i, encara que no tots van brillar amb la força dels primers, alguns van desenvolupar una obra prou notable per ser considerada.

Una bona part d'aquests artistes ja han estat recuperats de l'oblit i la seva obra ha estat objecte d'importants exposicions i d'estudis monogràfics exhaustius; d'aquesta manera s'ha completat i s'ha enriquit la nòmina d'autors que conformen la història de les arts plàstiques al nostre país, d'uns anys especialment interessants.

Tanmateix, hi ha artistes d'aquest període que encara avui són massa desconeguts, i aquest és el cas d'alguns dels que es van dedicar, sobretot, al dibuix. A aquests dibuixants els avala una obra excel·lent, però el fet que aquesta estigui composta bàsicament de dibuixos —un mitjà d'expressió artístic sovint menystingut en relació, per exemple, amb la pintura— els situa en un nivell inferior d'atenció i d'interès.

Durant aquests anys, hi va haver a Catalunya dibuixants molt bons que van consagrar el seu art a un gènere considerat *menor*, però amb el qual van exhibir a bastament la seva gran vàlua. N'hi va haver alguns que, amb els seus dibuixos, van obtenir èxits importantíssims o que van assolir renom internacional, com ara Josep Lluís Pellicer o Josep Simont. D'altres, com ara Jaume Pahissa, Nicanor Vázquez, Marià Foix, Pau Roig, Llorenç Brunet o Pere Ynglada, per citar-ne només uns quants,

van tenir un ampli protagonisme com a dibuixants en diverses publicacions de l'època i, malgrat tot, molts d'aquests noms s'han diluït amb el pas dels anys i han perdut l'interès que tan sovint havien suscitat en vida.

Un artista poc conegut

Un d'aquests artistes oblidats és Francesc Sardà i Ladico¹, la carrera artística del qual s'estroncà prematurament en morir quan només tenia trenta-cinc anys (figura 1). Fins aleshores fou molt actiu i, tot i que també practicà la pintura, es consagrà sobretot al dibuix i a la il·lustració de revistes. En aquest camp, fou molt valorat i col·laborà, com veurem més endavant, en diverses de les publicacions més destacades de l'època. A partir de la seva mort, però, les nombroses il·lustracions que havia fet, atrapades en revistes aleshores ja obsoletes, van quedar pràcticament només en el record d'aquells lectors que havien sabut valorar les seves qualitats.

Sardà va ser un artista d'estil acadèmic. Estava dotat per al dibuix, era hàbil i dominava les tècniques, però es va mantenir sempre en la línia d'un art tradicional. Aquest fet tampoc no ajuda gaire a recuperar un artista, ja que, sovint, el què es valora és que hagi estat essencialment creatiu i innovador, línia en la qual sí que s'hi inscriurien, per exemple, dos dels que foren els seus millors amics, els post-modernistes Xavier Nogués i Marian Pidelasserra, autors d'una obra singular i molt personal que ha estat distingida merescudament amb el premi del reconeixement.

Al contrari, l'obra de Sardà fou poc arriscada, ja que es va mantenir sempre dins d'un estil realista i naturalista que no s'excedí mai en exageracions ni en desmesures de cap tipus. I, tanmateix, amb aquesta manera de fer —molt correcta tècnica-

ment, d'estil contingut i de formes sòbries—, va gaudir en vida d'un notable èxit, un motiu aquest prou important per tenir-lo en compte.

A més a més, la seva obra també és interessant, perquè, a través d'ella, trasllueixen, encara que tímidament, les inquietuts artístiques d'una època i d'artistes tan distants com Ramon Casas o Isidre Nonell. Amb aquest últim, Sardà va compartir l'interès per la temàtica dels humils (gitanes incloses) i de Casas n'imità l'estil, aquell estil realista i sintètic, de vaguetats impressionistes, de suggeriments a base de masses de llum i ombra, i efectes de versemblança amb els mínims recursos formals. Podem considerar Sardà, en aquest sentit, el més fidel seguidor de Ramon Casas, qui, per cert, va relacionar-se amb la família de l'artista almenys durant la realització, cap a 1893, del retrat de la seva germana, una magnífica obra que la crítica del moment considerarà una de les millors del gran pintor modernista².

Uns apunts biogràfics i artístics

El pare de Francesc Sardà era l'eminent escriptor, periodista i crític literari Joan Sardà i Lloret. Ell fou qui orientà el seu fill a estudiar la carrera de Dret, encara que, finalment, el jove optà per l'art. S'inicià a l'Acadèmia Baixas de Barcelona, una escola que, des de 1891, dirigia l'aquarellista Joan Baixas i Carreté, «el gran pedagog del arte de la pintura [que] fué el primero que guió los pasos del joven artista [...] uno de los discipulos que más honraban al maestro»³.

La seva formació continuà a Madrid, on, segons Ràfols, s'hi establí durant una llarga temporada, en el transcurs de la qual aprofità el mestratge museístic d'El Prado. Allà va tenir l'oportunitat d'estudiar les obres dels grans pintors espanyols, especialment Velázquez, de qui segurament valorà el seu realisme sobri, una característica definidora de tota la seva obra posterior.

Amb només dinou anys, i amb un oli intítulat *Tombant la tarda*, l'any 1896 participà en la III Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques de Barcelona⁴. Segons el catàleg d'aquesta exposició, sabem que aleshores el jove tenia instal·lat el seu taller al carrer de Cervantes número 6, de Barcelona. Dos anys després, participà en la IV edició d'aquesta exposició oficial de Belles Arts i també ho va fer en la cinquena edició de 1907, amb un retrat.

Segons Joan Sacs i Rafael Benet (en les seves monografies respectives sobre Xavier Nogués)⁵, cap als anys 1899-1900, Sardà es trobava a Barcelona. Per aquelles dates, el pintor Pidelaserra, que va marxar a París, deixava el seu estudi del carrer Muntaner a Sardà i a Nogués. Tots dos, juntament amb Alexandre de Cabanyes,

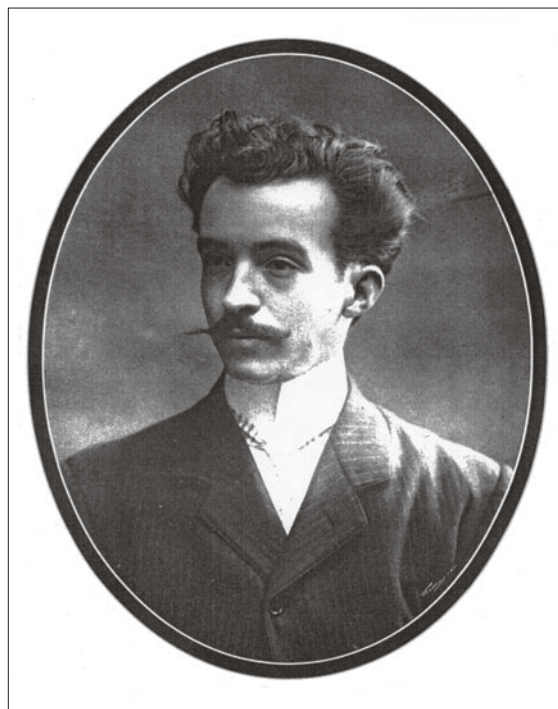

Figura 1.
Retrat de Francesc Sardà i Ladico, publicat a la *Il·lustració Catalana*, núm. 466 (1912), p. 225.

farien més endavant el viatge a París, cosa habitual en molts artistes de l'època, per tal de completar la seva formació i descobrir el més nou que en aquella ciutat s'estava fent en temes d'art. La seva anada a la capital francesa deuria produir-se després de 1901 i, un cop allà, es van instal·lar al Boulevard Saint Germain. És probable que Sardà assistís a les mateixes acadèmies artístiques que Nogués, la Colarossi i la Vity; ara bé, el que és segur és que l'artista es trobava a París el 1903, perquè, d'aquest any, existeixen dos dibuixos seus fets al carbó, signats i datats, de l'interior d'una acadèmia parisenca amb alumnes treballant davant dels seus cavallets respectius, uns dibuixos que la revista *Forma* publicà l'any següent a les seves pàgines⁶.

Tot i que anà a París, la capital moderna de l'art, i compartí taller amb Nogués —que progressivament evolucionà cap a un llenguatge molt personal—, Sardà es va mantenir en la línia tradicional que sempre conreà. Potser hi va influir el fet que trobà una sortida al seu art, d'estabilitat professional, il·lustrant moltes novel·les per entregues que es publicaven en revistes de l'època, i que requerien un tractament exclusivament realista i narratiu.

Sardà va exposar la seva obra gairebé sempre formant part de mostres col·lectives. Ho va fer com a alumne de l'Acadèmia Baixas, a finals de 1904 i principis de 1905⁷, en una exposició conjunta de dibuix i pintura. I també participà, com

2. Ramon Casas, pintor del modernisme, Mapfre, MNAC, 2001, p. 120-121.

3. Folch, L., «Las exposiciones de la semana. Pinturas y dibujos de Sardà», *Diari de Barcelona*, núm. 144 (1912), p. 8125-8126.

4. Sardà exposà a la mateixa sala que Nonell, Mir, Canals, Pichot (els habitualment considerats membres de la famosa Colla del Safrà) i Sunyer, Riera i Sans. Les pintures de tots ells foren comentades pel crític Raimon Casellas, qui subratllà les característiques comunes de la pintura de tots aquests joves, amb Sardà inclòs, entusiasmats pel groc cadmi i per la llum intensa i vibrant.

5. Benet, Rafael, Xavier Nogués, caricaturista y pintor, Barcelona, 1949; SACS, Joan. *La nostra gent*. Xavier Nogués, Barcelona, 1926.

6. Al número 5 (1904), p. 193 i 194.

7. Fontbona, F. (dir.), *Reperi de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)*, Barcelona, 2002, p. 80.

Figura 2.
Retrat fet per Sardà, publicat a *Forma*, núm. 5 (1904), p. 181.

Figura 3.
Retrat fet per Sardà, publicat a *Forma*, núm. 12 (1904), p. 449.

8. Jardí, Enric, *Història del Cercle Artístic de Sant Lluç*, Barcelona, 1976, p. 57.

9. La crítica de Casellas es formalitzà en dos articles (del 20 i del 27 d'abril de 1900) i es referí a Sardà en el primer.

10. «Esquellots», *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1321 (1904), p. 284.

11. B., «Revista. Belles Arts», *Il·lustració Catalana*, núm. 49 (1904), p. 309.

12. Als números 5 (p. 175 i 181) i 12 (p. 449) d'aquell mateix any 1904.

a membre del Cercle Artístic de Sant Lluç, en la quarta exposició col·lectiva dels socis de 1899 (amb un paisatge i un retrat)⁸ i en una exposició de dibuixos, l'any 1900, a la Sala Parés. D'aquesta última mostra, Raimon Casellas en va escriure un extens comentari a la *Veu de Catalunya*, en el qual va incloure una breu i, tanmateix, poc afavoridora crítica als dibuixos de Sardà, de qui considerà:

que s'esforça per a accentuar vigorosament el topo [*sic*, "tipus"?] de les seves figures al carbó, fins al punt de fer-les quasi xaparres i feixugues⁹.

Tanmateix, quatre anys després i en aquesta mateixa Sala Parés, Sardà realitzà la que fou la seva única exposició individual, composta de dibuixos al carbó i retrats a l'oli. En aquella ocasió, la revista *L'Esquella de la Torratxa* en donà notícia amb una valoració positiva:

La qualitat que predomina en les seves obres és la serietat i la consciència. El Sr. Sardà veu molt bé el natural i el reproduceix amb una gran fidelitat¹⁰.

Des d'una altra tribuna, la *Il·lustració Catalana*, se'l presentava com a molt bon dibuixant, però igualment com a excel·lent pintor retratista:

[...] té la maduresa de temperament d'un pintor ja fet, d'un *ancien du métier*, a jutjar pel domini que demostra de la tècnica del color [...] es tracta d'un pintor extraordinari [...] Hi ha un aire de majestat en els quadres a l'oli de què parlem, una amplitud, una serenitat i al mateix temps una intimitat que encisen¹¹.

Unes pintures que la revista *Forma* va voler fer conèixer als seus lectors publicant tres dels seus retrats femenins¹²: el d'una noia, de cos sencer, asseguda de tres quarts amb un barret negre de

Figura 4.
Estudi de gitana, reproduït a *Forma*, núm. 11 (1904), p. 433 (MNAC 7469, carbonet i llapis conté, 68,5 x 44,5 cm).

ploma, guants i flors al pit, retrat que sorprèn pel tractament precís en el rostre, en contrast amb una manera de fer molt més audaç i desimbolta en la part del vestit. Més relaxat i rialler és el retrat d'una altra noia (figura 2) asseguda de perfil i amb un fons molt neutre només trencat per la silueta d'una palmera, un plantejament compositiu que recorda molt els retrats realitzats per Casas. En concret, el tercer d'aquests retrats (d'una adolescent, de posat seriós i mirada penetrant, en un interior domèstic, figura 3) remet, compositivament, al que Casas realitzà de la seva germana Elisa, el 1895; en una banda, Sardà hi situà, com Casas, la perspectiva d'un passadís i, a l'altra banda, un sillonet, encara que Sardà es desmarcà de la idea compositiva del seu mestre afegint-hi en primer pla la novetat d'un gosset. A part d'aquests tres retrats —i dels dos dibuixos fets a París el 1903, als quals m'he referit més amunt—, *Forma* va publicar durant aquell any unes altres obres de l'artista, que segurament també devien formar

part de l'exposició a la Sala Parés: un dibuix d'una maternitat¹³ i dos dibuixos més, d'una gitana (avui al MNAC, figura 4) i d'una monja¹⁴.

Anys després, en ocasió de la mort de l'artista, Alexandre Plana va referir-se a la seva obra en un article publicat al diari *El Poble Català*¹⁵, on el crític celebrava l'austeritat amb què Sardà havia estat capaç d'executar sempre els seus retrats, contraposant-los als artificiosos retrats d'artistes tan importants com ara Reynolds o Lawrence. Una sobrietat que es fa ben palesa, per exemple, en el retrat que Sardà va fer de la senyora Teresa Ribó-Nadal de Salazar, reproduït en el catàleg de l'exposició *Cent anys de retrat femení en la pintura catalana 1830-1930*¹⁶, mostra que se celebrà a les Galeries Laietanes l'abril de 1933. O bé en els retrats de la senyora Manuela Fernández de Córdoba de Ricart o de l'escriptor Carles de Fortuny, tots dos exposats a la Sala Parés el 1912¹⁷.

A part de revistes, Sardà també il·lustrà algun llibre. Col·laborà amb artistes de la talla de Simó Gómez, Modest Urgell o Lluís Graner en la il·lustració d'*Ayres del Montseny*, de Mn. Cinto Verdaguier, publicat a Barcelona per Joventut el 1901, amb un dibuix per al poema «A la mort de la meva mare». I també il·lustrà, aquesta vegada en solitari, una novel·la de Guido de Teramond intitulada *El hombre fantasma* (Barcelona, Montaner y Simon Editores, 1910), amb escenes ben ambientades i personatges en actituds molt naturals i espontànies. Més curiosos són els seus dibuixos amb finalitat comercial publicats a la revista *Mercurio* (1902), un dels quals anunciava, amb la imatge d'una noia davant d'un teler, la casa de filats i teixits Sobrinos de Juan Batlló, i un altre, la marca d'exportació de vins Pera-Grau, amb dos personatges masculins aixecant una bóta. Per a aquesta revista, i durant aquest mateix any, il·lustrà també els articles «El precio de la carne» i «Las huelas»¹⁸.

1912, l'èxit d'una exposició pòstuma

Les poques dades biogràfiques que tenim de Sardà, relacionades sobretot amb el seu art, provenen de les notícies que van aparèixer a la premsa en ocasió de la seva mort i dels articles referents a l'exposició pòstuma que se celebrà uns quants dies després a la Sala Parés. La seva fou una mort molt dolguda, segons se'n desprèn dels comentaris de la majoria dels articulistes que es lamentaven de la prematura pèrdua d'un dels il·lustradors més valorats del moment.

L'escriptor Carles de Fortuny, amic íntim de Sardà, li dedicà un extens article a la *Il·lustració Catalana*¹⁹, en el qual descrivia el taller de l'artista, on se celebraven reunions d'amics i tertúlies

13. Al número 5 (1904), p. 187.

14. Al número 11 (1904), p. 433 i 434.

15. Plana, Alexandre, «Notes d'art. Exposició Francisco Sardà», *El Poble Català*, núm. 2643 (1912). Plana literària i artística.

16. Cent anys de retrat femení en la pintura catalana 1830-1930, I Saló Mirador, Galeries Laietanes, del 15 al 29 d'abril de 1933.

17. I que podem veure reproduïts a la *Il·lustració Catalana*, «De l'exposició d'En Francisco Sardà a la Sala Parés», núm. 470 (1912), p. 286.

18. Als números 7 i 10, respectivament.

19. Fortuny, Carles de, «En Francisco Sardà», *Il·lustració Catalana*, núm. 466 (1912), p. 222-232.

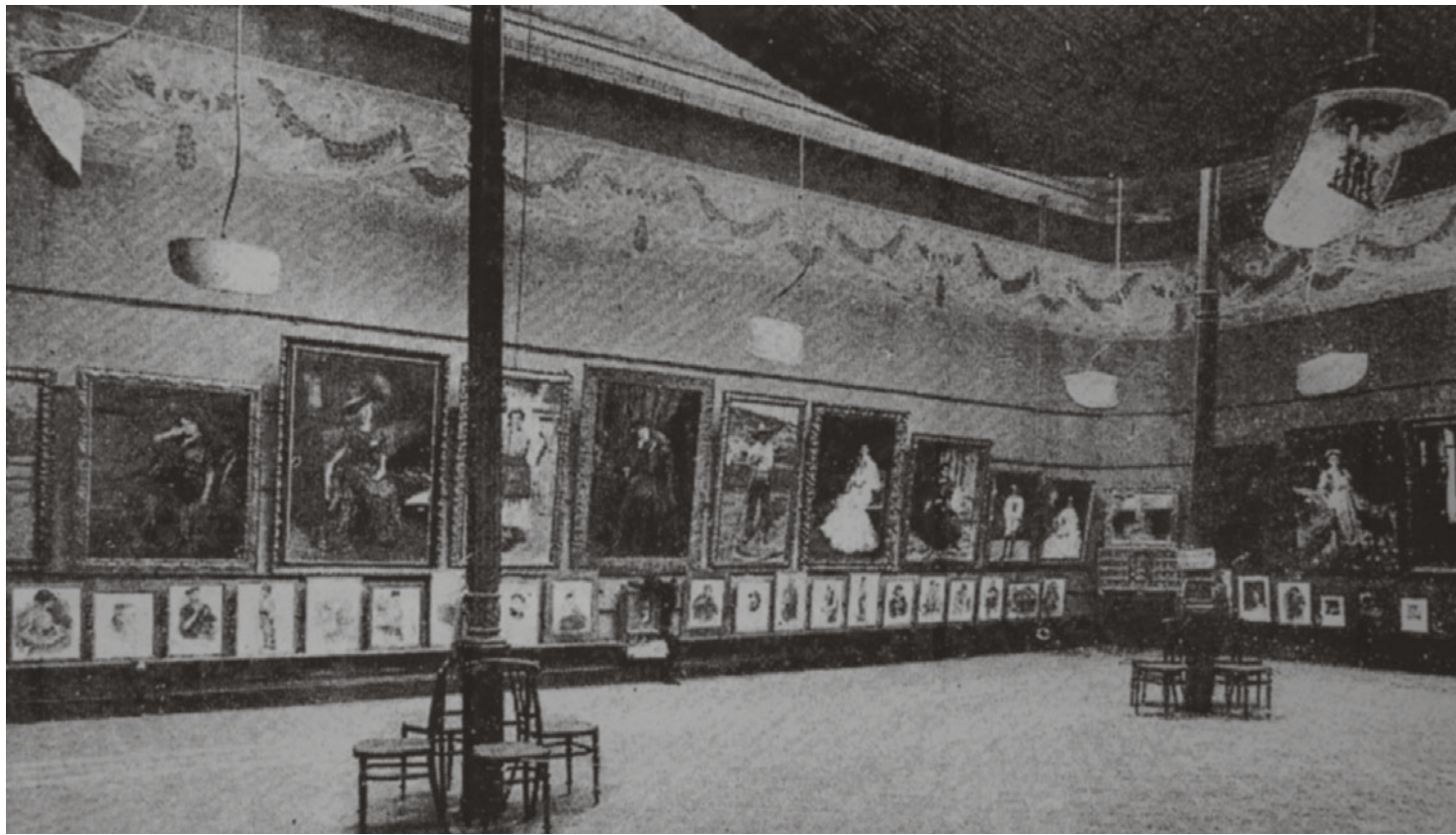

Figura 5.
Un angle de la Sala Parés durant l'exposició pòstuma de Sardà, maig de 1912. Fotografia reproduïda a La Actualidad, núm. 303 (1912).

20. «Esquellots», núm. 1742 (1912), p. 331. En el mateix número, s'hi reproduceix una foto i un dibuix de l'artista (p. 323).

21. De la qual n'existeix un petit catàleg, Exposició de pintures i dibuixos d'en Francisco Sardà: 19 de maig de 1912..., Barcelona, Sala Parés, 1912.

22. Op. cit., núm. 470 (1912), p. 286-287.

23. «Notes d'Art», El Poble Català, núm. 2629 (1912).

24. Op. cit., núm. 2643 (1912).

sobre temes d'art i de política. Un tema aquest darrer que, segons Fortuny, «es discutia a diari» i respecte al qual sembla ser que Sardà sempre mostrava un aferrissat catalanisme, ja que «mai mancà el seu vot a les urnes en les eleccions ni la seva presència en els meetings i manifestacions, ni la seva veu en tota discussió en què de lluny o de prop es posés alguna tara al bon nom de Catalunya». Fortuny, amb aquest text, també ens acosta al perfil més psicològic de Sardà i ens diu d'ell que era «concentrat en si mateix, àvar de paraules, dissimulador d'emocions, reservat de criteri i circumspecte en la crítica» i ens parla també de les seves aficions més lúdiques i esportives, «gran excursionista i jugador de pilota».

Sardà va morir el diumenge 5 de maig de 1912. *L'Esquella de la Torratxa* en donà la notícia qualificant l'artista d'«inoblidable amic i col·laborador» de la revista, així com una de les firmes «més sol·licitades, no sols a Catalunya, sinó per tota Espanya i en molts punts de l'estranger»²⁰. Des de *L'Esquella* es valorava de Sardà les seves «maneres clàssiques» i el seu «naturalisme de bon sentit, de la veritat vista», i s'assegurava que l'artista «no apuntava mai sense model» i que «tenia un cabdal domini de la tècnica i una fe absoluta en l'ideal, facultats que li permetien abordar les més difícils tasques».

Al cap de quinze dies justos de la seva mort, s'inaugurà l'exposició d'homenatge a l'artista a la Sala Parés²¹. Va ser organitzada per admiradors, amb el suport de la família Sardà, i va servir per constatar la seva vasta producció artística en un recull de més de noranta obres (figura 5), entre olis i dibuixos, alguns dels quals l'artista havia deixat inacabats. La *Il·lustració Catalana* va reservar algunes pàgines per a aquesta exposició²² i va reproduir diverses de les obres exposades: retrats i temes populars (com ara el dinar de l'obrer, una vaqueria o els tipus populars que Sardà va dibuixar tantes vegades, com una lletera o un dallaire).

Pel diari *El Poble Català*²³, sabem que aquesta exposició s'inaugurà el dissabte 18 de maig de 1912, a les sis de la tarda, amb l'assistència d'una «nombrosíssima concurrència». Més endavant, en el mateix diari²⁴, Alexandre Plana elogiava les obres que Sardà «havia fet néixer d'hores llargues de contemplació de la vida dels humils», en una clara referència a la seva predilecció per la temàtica dels camperols, dels obrers i dels desheretats. Plana també destacà de Sardà la seva faceta de dibuixant, però aclarint que «així com el dibuix tendeix a ser un art de rapidesa, en ell devenia un art acabat com la pintura». I continuà dient que l'artista quan dibuixa «no oblida ni un efecte de llum, ni un joc de les ombres, ni l'interès d'una línia».

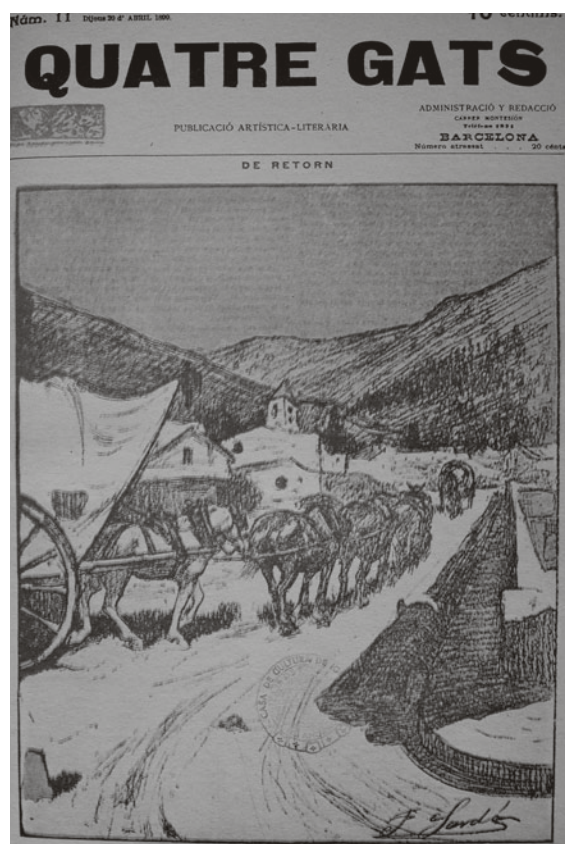

Figura 6.
De retorn, portada de la revista Quatre Gats, núm. 11 (1899).

L. Folch comentà, al *Diari de Barcelona*²⁵, les exposicions d'aquella setmana. Curiosament, la de Sardà va coincidir amb una exposició pòstuma de Nonell (que havia mort feia un any i escaig) al Faians Català i a Can Reig, dues exposicions i dos artistes units, si no en estil, en la seva mateixa predilecció pels personatges marginals. De l'exposició de Sardà, Folch va escriure que «la Casa Parés se vé estos días concurridísima y a fe que la visita vale más que la pena». Es va referir a la seva «savina técnica», a «sus altas dotes de observación», a «su talento compositor», i qualificà els seus retrats de sobris i elegants.

J. Roca i Roca, des de *La Actualidad*²⁶, qualificava l'exposició d'«espléndida». De Sardà, en va dir que «vivía reconcentrado en su arte sin exteriorizaciones vanidosas [...] concienzudo, dueño de sus grandes facultades y a la par modesto». També va fer referència a les seves obres «que se distinguen por la corrección del dibujo, el acierto de la composición y la luminosidad del colorido». Més endavant, es va referir a la seva fecunditat, afirmant que «lo expuesto significa solo una parte mínima de lo que ha producido con su incansable labor». Acabà l'article dient que Sardà era fill del també desaparegut prematurament Joan Sardà, igualment víctima d'«un culpable olvido».

Il·lustrador de revistes

Als vint-i-dos anys²⁷, Sardà va tenir l'oportunitat de col·laborar en una de les publicacions més paradigmàtiques del modernisme català, la revista *Quatre Gats*. Ho va fer amb un bonic dibuix a la portada del número 11, del 20 d'abril de 1899, que titulà *De retorn* (figura 6) i que representa una escena rural amb uns traginers, uns carros i uns cavalls. Amb aquesta obra, connectà amb la modernitat de la revista i dels seus promotors, Casas, Rusiñol i Utrillo, ja que es tracta d'un dibuix de traç valent, amb un enquadrament insòlit a la manera encetada pels impressionistes per influència de la fotografia, i d'una temàtica de gust antiburgès que té en compte els més humils.

Aquest mateix any, Sardà es va fer present en una altra important publicació modernista: *Hispania*. Ho va fer amb dos dibuixos: una escena de primera comunió i uns apunts presos del natural d'uns bombers²⁸. Tanmateix, la seva presència en aquesta revista va ser molt esporàdica; més endavant, hi publicà uns dibuixos per il·lustrar un conte de Narcís Oller, *La fidelidad* (15 d'abril de 1900) i en el número 91, de 1902, un estudi de figura femenina asseguda.

També col·laborà a la *Il·lustració Llevantina*, una revista de vida molt breu per a la qual realitzà alguna nota d'actualitat. En el número 1, corresponent al 1 de novembre de 1900, hi col·laborà, per exemple, amb un dibuix molt sumari que il·lustrava el concert que Pau Casals i Harold Bauer havien ofert a Barcelona. I en el número 5 (d'1 de gener de 1901) hi publicà *Lo gall*, un dibuix molt espontani que meresqué un comentari elogiós: «Lo dibuix d'En Sardà —es llegeix a la mateixa revista— és una nota presa del natural en la fira, que al mateix temps posa de relleu les aptituds d'aquest jove dibuixant [...]». A part d'aquestes notes d'actualitat, Sardà realitzà, per a la *Il·lustració Llevantina*, unes il·lustracions per als textos «Lo pont del diable» (16 de desembre de 1900) i «A la misèria» (1 de maig de 1901).

L'any 1901 publicava a *Juventut* dues il·lustracions, una per al conte «La nina encantada», d'Ignasi Soler Escofet (núm. 59, p. 224), i una altra per a un altre conte del mateix autor («A ple sol», núm. 77, p. 516). L'any següent, il·lustrava, per a la mateixa revista, l'«Idili xorx», de Victor Català (núm. de cap d'any, p. 15 i 20) i «L'Innocent», novament d'Ignasi Soler Escofet (núm. 118, p. 318).

La seva presència en una altra important publicació de l'època, *Catalunya Artística*, tot i que es concentrà només durant l'any 1902, es pot dir que fou destacada, ja que tres dibuixos seus (uns bonics estudis de caps femenins) van sortir en portada²⁹. Aquest mateix any, Sardà col·laborà també a *Hojas*

25. Op. cit., 23 de maig de 1912, núm. 144, p. 8125-8126.

26. Roca y Roca, J., «Crónicas de actualidad de Barcelona. Muertos ilustres», *La Actualidad*, núm. 303 (1912), portada i pàgina interior. La mateixa publicació havia donat notícia de la mort de l'artista en el número 301, d'11 de maig, en la secció «Figuras de Actualidad. Notas barcelonesas», amb la reproducció d'un retrat de Sardà i un breu text necrològic a peu de foto.

27. Abans ja trobem alguna col·laboració esporàdica de Sardà en alguna revista, com els tres dibuixos primerencs que publicà amb només quinze anys a *La Il·lustració catalana* (del 30 d'abril de 1892, núm. 283, p. 115) corresponents a unes escultures de personatges il·lustres.

28. Als números 6 (p. 39) i 19 (p. 253).

29. Als números 115, 116 i 120, més un quart dibuix inclòs en el número 115 (p. 561).

30. Al número 12, p. 1103-1113.

31. De tota manera, a la Il·lustració Catalana de 1892, hi trobem publicats uns dibuixos molt primerencs de Sardà (30 d'abril de 1892, núm. 283), uns dibuixos de tres escultures per il·lustrar un article, que els deuria fer només amb quinze anys.

32. Al número 33, de 17 de gener de 1904, p. 38 i 39.

Selectas, per a la qual realitzà sis dibuixos per il·lustrar l'article «El problema de los cambios»³⁰. Més endavant, hi anà publicant uns altres dibuixos, encara que de manera molt esporàdica, il·lustrant fets d'actualitat i temes històrics.

Totes aquestes col·laboracions a *Hojas Selectas*, *Catalunya Artística*, *Joventut*, *Hispania*, *la Il·lustració Llevantina* o *Quatre Gats*, són molt escadusseres. D'una banda, condicionades per la curta vida d'algunes d'aquestes publicacions. De l'altra, perquè es tracta de les primeres temptatives del jove Sardà en el terreny editorial fins arribar a aconseguir més estabilitat i continuïtat laboral com a il·lustrador.

Els dibuixos de *L'Esquella* i de la *Il·lustració Catalana*

Això arribà quan, a partir de 1902, *L'Esquella de la Torratxa* començà a considerar-lo un dels seus col·laboradors habituals. I, dos anys més tard, a partir de 1904, ho féu una altra important publicació, la *Il·lustració Catalana*³¹. Totes dues revistes van acollir durant pràcticament una dècada, i de forma habitual, dibuixos de Sardà, fins que va morir el 1912.

A *L'Esquella de la Torratxa*, Sardà hi va començar a partir de responsabilitat gràfica amb molts altres dibuixants. N'hi havia alguns que eren de la seva mateixa corda, en la línia realista, més o menys detallista o anecdòtica, com ara Pahissa, Pellicer-Montseny, L. Alegret o Nicanor Vázquez, i uns altres que utilitzaven un to més caricaturesc, com ara Picarol, Bagaria o Bon.

La majoria dels dibuixos de Sardà per a aquesta publicació són de pàgina sencera (format quart), encara que n'hi ha alguns que ocupen doble pàgina. Pel que fa al tema, aquests dibuixos generalment reproduïen algun aspecte de l'actualitat i, habitualment —i d'acord amb la ideologia esquerrana i social de la publicació—, prenen partit a favor dels pobres, dels obrers i, en general, dels més desfavorits. Els dibuixos «A ple sol» (13 d'octubre de 1905, p. 680-681) i «Les rendes dels treballadors» (24 de juny de 1910, p. 390) són clares denúncies gràfiques a la duresa del treball. En el primer, Sardà hi representà uns treballadors de la construcció feinejant sota un sol de justícia, i, en el segon, acompanyat del cínic subtítol «un que ha cobrat un dividendo», hi veiem un treballador ferit en caure d'una bastida i retirat de l'obra pels seus companys.

La crítica social també es fa palesa en d'altres dibuixos que Sardà va fer per a *L'Esquella*. A «Fent beguda» (6 de març de 1908, p. 176), un treballador fa una pausa a la feina per beure, tot exclamant: «Les deu! Ara els senyors es lleven...

Figura 7.

Dibuix publicat a la portada de *L'Esquella de la Torratxa*, núm. 1387 (1905).

Jo ja fa hores que les estic cargolant». De vegades, tanmateix, els seus dibuixos testimonien amablement moments de la jornada laboral a la manera de tribut a la vida senzilla i rutinària del treballador, com en el dibuix «Mitjdia» (22 de maig de 1903, p. 328-329), una escena que representa l'hora del dinar de l'obrer amb la seva família.

La pobresa, els personatges marginals, els vicis i els conflictes també esdevenen el tema de moltes de les seves il·lustracions. La pobresa, per exemple, tan explícitament denunciada amb un dibuix d'un trist rostre femení (figura 7) que publicà a la portada del número de 4 d'agost de 1905 i al peu del qual es pot llegir: «Si la gana 'ns treu del poble y aquí no 'ns deixan demanar caritat, á veure ¿qué hem de fer els pobres?». O «En vaga» (15 de novembre de 1907, p. 745), un bonic dibuix de gitana (figura 8) que ja havia estat publicat a la *Il·lustració Catalana* juntament amb el d'una altra gitana³². I, tornant a *L'Esquella*, tants altres personatges del baix món representats ara en una baralla («Al sortir de la timba. Jugant l'última carta», 14 de febrer de 1902, p. 105), ara protagonitzant un atracament («Un atraco», 7 de febrer de 1908, p. 105).

Figura 8.
«Estudi. Dibuix al carbó», reproduït a la *Il·lustració Catalana*, núm. 33 (1904), p. 38, i a *L'Esquella*, núm. 1507 (1907), p. 745, intitulat «En vaga». I novament a la *Il·lustració Catalana*, núm. 466 (1912), p. 228.

Figura 9.
«Dialech de temporada», publicat a *L'Esquella de la Torratxa*, amb la llegenda: «¿Quánts banys ha pres vosté, Pepito? —Miri, disset de mar... y setantatrés de suhor». Dibuix original, carbonet sobre paper, 50 x 38 cm aprox.

En alguns dibuixos, també hi recreà temes burgesos, amb personatges elegants i refinats, com a «En un palco del Liceu» (18 de novembre de 1904, p. 745) o a «Dialech de temporada» (figura 9, 11 d'agost de 1905, p. 544), tot i que aquests temes són minoritaris en relació amb els altres. I és que el Sardà de *L'Esquella* gairebé sempre trobà en els personatges socialment més desvalguts un motiu per a les seves composicions. En dedicà unes quantes a retratar diversos tipus socials en una mena de galeria a la qual pertanyen, per exemple, els dibuixos «Gent forastera» (7 de març de 1902, p. 152-153), «Payets» (11 d'abril de 1902, p. 230-231), «A l'expectativa», «Qüestió de colors» (15 d'agost de 1902, p. 524-525) o «Tipus de la terra» (29 de gener de 1904, p. 76). Un catàleg gràfic de personatges amb el qual Sardà sembla imitar el treball d'un altre dibuixant de l'època, Marià Foix (1860-1914), qui, a partir de 1887, i a la mateixa *Esquella*, havia dedicat a la gent del carrer una secció intitulada «La nostra gent», uns dibuixos que més endavant Foix va reprendre a *La Campana de Gràcia* (1900) en una altra secció amb un títol encara més explícitament obrerista: «Els que suan».

Pel que fa a l'estil, tots aquests dibuixos de Sardà són, com ja he dit, d'un realisme auster, de traç hàbil i espontani que recorda en molts casos el dibuix de Ramon Casas. Les composicions acostumen a ser senzilles, perquè sovint només acullen un o dos personatges, però quan són més complexes, l'artista les planteja amb certa originalitat en l'enquadrament. Un enquadrament molt fotogràfic com en les il·lustracions «Les obres de la reforma» (3 de juliol de 1908, p. 504-505) o «De dotze a una» (12 d'agost de 1910, p. 506), de manera que objectes i personatges sempre queden, i de manera molt intencionada, mig dintre i mig fora dels límits del dibuix.

És molt probable que Ramon Casas fos un referent per a Sardà, i no només en l'aspecte formal o estilístic, sinó també en l'iconogràfic, ja que alguns dels seus dibuixos publicats a *L'Esquella* ens recorden en aquest sentit algunes de les obres més cèlebres del mestre modernista. Així, fins a tres il·lustracions semblen hereves de «La càrrega», pintura de gran format en la qual Casas hi representà una repressió policíaca sobre uns manifestants. Sardà tractà aquest mateix tema, si bé de manera més convencional,

Figura 10.
Il·lustració per a la novel·la *La Quitèria*, de Dolors Monserdà (Il·lustració Catalana, 1906). Dibuix original, carbonet i clarió sobre paper, 62 x 47 cm.

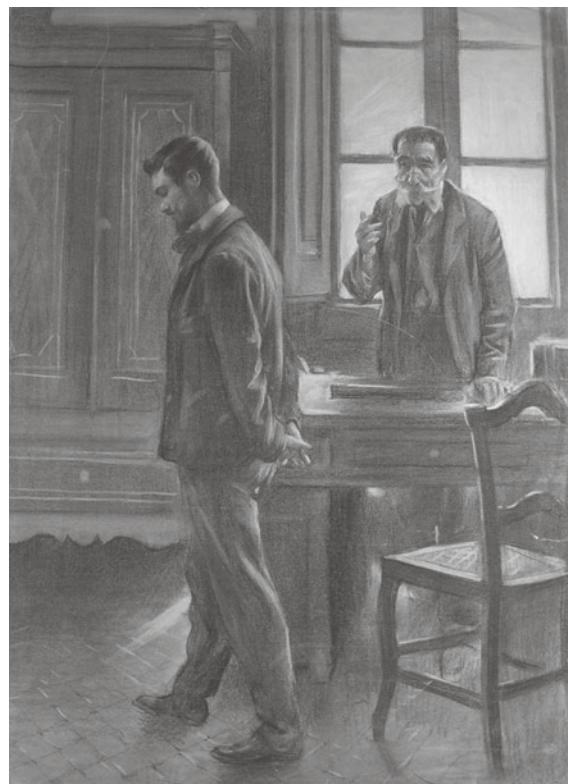

Figura 11.
Il·lustració per a la novel·la *Qüestió de nom*, de Lluís B. Nadal (Il·lustració Catalana, 1906). Dibuix original, carbonet i tocs de clarió sobre paper, 71 x 50 cm.

a «Recepta conservadora» (31 de gener de 1902, p. 72-73), «Una carga» (23 de març de 1906, p. 205) i «Tropa montada» (27 d'octubre de 1905, p. 720). I en un altre dibuix, «La sensitiva» (26 de juliol de 1907, p. 489), Sardà recreà un tipus de dona solitària, suggerent i concentrada en els seus pensaments que ens remet quasi obligatòriament a la famosa «Madeleine» de Casas (1892, Museu de Montserrat).

A part de Casas, l'estil de Sardà és també molt proper al de l'artista Arcadi Mas i Fondevila (1852-1934). Autor d'una important obra pictòrica, Mas destacà igualment per ser un dibuixant molt hàbil; realitzà molts dibuixos d'il·lustració, preciosistes i espontanis alhora, on la llum i els efectes atmosfèrics, sempre protagonistes en la seva obra, embolcallen personatges, objectes i situacions. Mas i Fondevila va ser fitxat per la *Il·lustració Catalana* per il·lustrar novel·les per entregues que aquesta revista ofería periòdicament als seus lectors, tasca que també va assumir Sardà a partir de 1904.

A diferència dels dibuixos que feia per a *L'Esquella* (que eren escenes que no depenien d'un text o que simplement s'acompanyaven d'una breu llegenda), les il·lustracions que Sardà va fer per a aquesta revista s'havien d'adaptar necessàriament a un text determinat, generalment conte o novel·la.

L'any 1904, il·lustrà *La nonada*, de Lluís B. Nadal; el 1905, *L'ull acusador*, d'Antoni Careta i Vidal, i *Il·lusions*, d'Enrich de Fuentes. L'any 1906, realitzà il·lustracions molt boniques per a *La Quitèria* (figura 10), de Dolors Monserdà de Macià, molt treballades, d'una excel·lent ambientació en totes les escenes. I aquest mateix any il·lustrà també *Qüestió de nom* (figura 11), una altra novel·la de Lluís B. Nadal.

També són molt bons els dibuixos que realitzà el 1907 per a *La Ratxada* i *Daltabaix* (figura 12), de Miquel Roger i Carles de Fortuny, respectivament. Destaquen per la seva qualitat tècnica, per la seva espontaneïtat, per la complexitat d'algunes de les composicions i per com han estat resoltes, per la modernitat i l'atractiu dels seus enquadraments compositius, pel control dels seus efectes i jocs llumínics molt propers als dibuixos de Mas i Fondevila.

Força pictòriques són les il·lustracions que el 1908 va fer per a *Plantalamor*, d'Anton Busquets i Punset; *Hereu i pubilla*, de Rafael Sans d'Urpí; *Un poble i l'Invasió*, de Miquel Roger; *Derrera joventut*, de Carles de Fortuny, i *Expiació*, de Ferran de Querol.

L'any 1909, il·lustrà *Amors ignorades* i *Solució de Pau*, de Miquel Roger; *Fugacitats*, de Salvador Galmés; *Gelosia*, de Ferran de Querol; *Reys i*

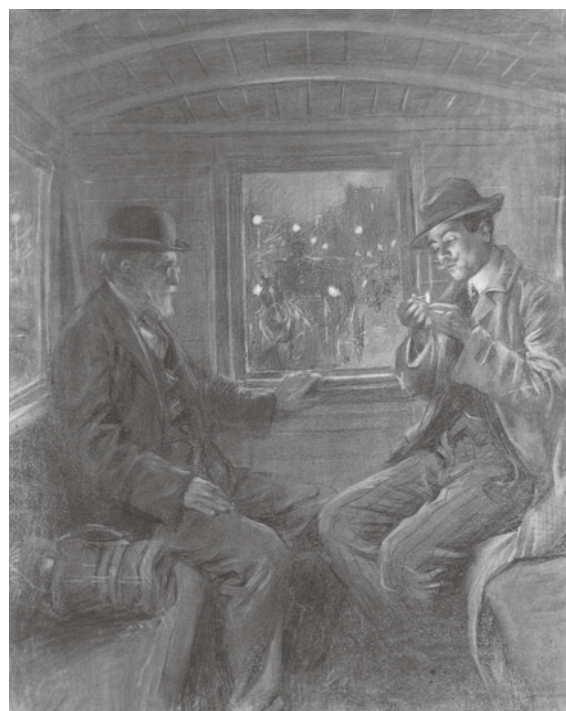

Figura 12.
Il·lustració per a la novel·la *Daltabaix*, de Miquel Roger (Il·lustració Catalana, 1907). Dibuix original, carbonet i clarió sobre paper, 62 x 49 cm.

Figura 13.
Il·lustració per a la novel·la *Vint-i-cinc anys més!*, de Ferran de Querol (Il·lustració Catalana, 1910). Dibuix original, carbonet i clarió sobre paper, 42,5 x 55,5 cm.

mares, de Dolors Monserdà de Macià, i *Gos fidel i Fracassat*, de Carles de Fortuny.

També interessants són els dibuixos que va fer el 1910 per a les novel·les *¡Vinticinch anys més!* (figura 13), de Ferran de Querol; *Aristocràtica i Qüestió d'Honor*, de Carles de Fortuny; *Les anghines blanques i La festa de maig*, de M. Genís; *Reconciliació*, de Salvador Galmes; *L'apotecari, Rondalla, La Sobirana i La Dexta d'En Tomeu*, de Miquel Roger, i *Una de tantes i Lo boa de la Isabel*, de J. Alemany Borràs.

I ja menys bons i espontanis, els dibuixos que va fer el 1911, un any abans de morir, per a *El cacahuero*, de Joan Oller; *Conte empurdanès*, de Miquel Roger; *¡Monja no! ¡Monja no!*, de Dolors Monserdà de Macià, i *Vida triomfant*, de Miquel Roger i Crosa.

De la relació laboral que va mantenir Sardà amb la *Il·lustració Catalana*, en trobem unes pistes a la Biblioteca de Catalunya, on es conserven rebuts de pagament de moltes de les il·lustracions que va fer per a aquesta revista, des de l'any 1904 fins al 1911. En aquests rebuts, l'artista hi feia constar el nombre de dibuixos entregats i el títol de la novel·la que il·lustraven, així com el preu total corresponent a la quantitat de 25 pessetes per a cadascun. Un preu, per cert, que es va mantenir invariable al llarg dels vuit anys que Sardà va treballar per a aquesta publicació.

També s'hi conserven notes manuscrites de l'artista en què reclamava el pagament dels

dibuixos, que sembla que s'endarreriria sovint. Una d'aquestes reclamacions, datada del 17 de març de 1909, està escrita sobre una targeta personal de l'artista i diu:

Molt senyor meu: Estranyo molt lo comportament ab mi, tan poc serio. No sembla sino que tracti ab una criatura que se la enganya ab consevol cosa. No estranyi que d'aquí a endavant obri d'altre manera.

I una altra que va dirigida al senyor Josep Alemany i que diu:

Desitjaria que el disapte com V. va prometre liquidin los dos ultims dibuixos de la novela [...] Entre una cosa y l'altre s'enva lo petit benefici que m'hi queda. Si V. no pot serhi com molts vegadas pasa deixen els diners alli y jo li dare lo recibo. Li envio l'original de la novela / Confio que tindrà paraula³³.

Si aquestes il·lustracions de Sardà publicades a la *Il·lustració Catalana* permeten fer-se una idea de les notables habilitats tècniques, compositives i interpretatives de l'artista, més bona impressió —com de fet acostuma a passar— produeix observar els originals d'aquestes il·lustracions. He tingut accés a una bona part d'ells i la majoria són dibuixos al carbonet i alguns olis sobre tela. A partir d'aquests originals, és possible constatar

33. Nota datada al mes de juny de 1911.

34. Aquest any, Sardà publicà un dibuix, intítulat «A la Granvia. El menjador de l'obrer», en el primer número de l'efímera revista *La Campana Catalana*, el 28 de febrer del 1908 (p. 8). L'original (llapis carbó i llapis blanc, 53,5 x 48 cm) es troba a la Unitat Gràfica de la Biblioteca de Catalunya.

el domini que Sardà tenia sobretot de la tècnica del carbonet, com alternava les taques del carbó amb els blancs del paper o com utilitzava la goma d'esborrar per treure clars i accentuar volums o detalls, i com feia esclatar el clarió —aquell blanc potent per ressaltar una llum— sobre la cara d'un personatge, sobre un moble, un arbre, un ruc o un cavall (animals, per cert, molt presents en els seus dibuixos). Les il·lustracions fetes a l'oli sobre tela són grisalles (és a dir, en gamma de grisos), ja que el color no seria tingut en compte a l'hora de publicar-les. En aquests olis, la pinzellada és pastosa, esquemàtica i audaç, característica que es continua mantenint visible en les il·lustracions un cop reproduïdes.

D'aquests originals, el que també en sorprèn són les seves dimensions: tenen un format tres vegades més gran (en la majoria dels casos) que la mida dels dibuixos publicats, una precaució habitual en els il·lustradors —i de manera especial en el cas de Sardà— per evitar la pèrdua de detalls d'un dibuix a l'hora de reproduir-lo.

L'alt nivell de qualitat tècnica d'aquest artista també es pot apreciar en els originals que es troben al Gabinet de Dibuxos i Gravats del MNAC. En total, n'hi ha dinou i provenen, sembla, d'una donació feta per la mare i el germà de l'artista. La majoria són fets al carbó, algun a tinta i uns quants a la sanguina, tècnica aquesta última que Sardà també dominava. El MNAC conserva també de Sardà la pintura *El dinar de l'obrer* (170 x 220 cm, de 1911), gràcies a la donació de l'any 1927 de la seva vídua, Dolors Dexeus.

A part de *L'Esquella* i de la *Il·lustració Catalana*, hi va haver una altra publicació que va acollir durant aquests anys, encara que d'una manera més esporàdica, els dibuixos de Sardà. Es tracta de *La Il·lustración Artística*, en la qual col·laboraven, a part d'ell, dibuixants de la talla de Mas i Fondevila o Josep Simont, o els estrangers Marchetti, Léon Fauret o Matania. Tots van exhibir les seves excel·lents qualitats com a dibuixants i tot el seu potencial narratiu en dibuixos, molt descriptius

i acurats, per il·lustrar els contes o les novel·les per entregues que aquesta revista també publicava. Tanmateix, entre 1904 i 1908, Sardà il·lustrà només alguns articles per a aquesta revista. Va ser a partir de 1908³⁴ i fins a 1911 que hi fou més present, període durant el qual il·lustrà, a part d'articles, nombrosos contes i novel·les.

Un apunt final

Com hem vist, el gruix de la producció artística de Sardà són els dibuixos i les il·lustracions. Amb ells va aconseguir fer-se un nom, tot i que probablement el seu desig era també el de ser reconegut per les seves pintures o pels seus retrats, que tant d'èxit van tenir a l'exposició de 1904 a la Sala Parés. Ell mateix sembla voler explicar aquest difícil camí de l'artista cap al reconeixement amb un dibuix intítulat «En el món de l'art», publicat a *L'Esquella* el 22 de desembre de 1905 (p. 841); hi representa l'interior del taller d'un pintor assegut davant del seu cavallet acompanyat d'una noia que li comenta: «Deu costar molt pintar un quadre bo», a la qual cosa ell respon: «Molt!, però encara costa més trobar qui te'l compri».

No es pot precisar cap on hauria evolucionat l'art de Sardà si no hagués mort tan jove. Ni tampoc si més anys de trajectòria artística haurien ajudat a fer conèixer més el seu nom i la seva obra. Una obra que, com deia al principi d'aquest article, és poc coneguda. És important, d'una banda, recuperar, considerar i valorar autors com Sardà que, com d'altres, va participar de les inquietuts d'una època brillant de l'art català. I també cal sortir d'aquest desconeixement quan de vegades condueix a errors d'autoria i alguns dels seus dibuixos s'atribueixen equivocadament a Ramon Casas o a Mas i Fondevila. Un fet que no ajuda gens a valorar l'obra de cap d'ells i anul·la, a més, la de personalitats com Sardà, que, sens dubte, també haurien de tenir el seu lloc dins la història de l'art del nostre país.